

2.2. Потенціал основних засобів і тенденції відтворювальних процесів у промисловості

Основні засоби (ОЗ) є складовою частиною національного багатства країни. На кінець 2008 р. основні засоби промисловості України становили 760,2 млрд грн за повною вартістю та 319,2 млрд грн – за залишковою (у фактичних цінах), або 25,0 % від загальної вартості ОЗ економіки країни. У 2001-2007 рр. простежувалася тенденція повільного зростання вартості основних засобів: у середньому на 3,4 % щорічно (табл. 2.1).

У структурі основних засобів за видами промислової діяльності за повною вартістю 14,4 % припадає на добувну промисловість, 27,8 % – виробництво та розподілення електроенергії, газу та води і 57,8 % – на переробну промисловість. В останній 13,8 % вартості ОЗ зосереджено в металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів, 13,4 % – у машинобудуванні, 9,6 % – у виробництві харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів та 10,3 % – у хімічній і нафтохімічній промисловості.

Таблиця 2.1

Динаміка основних засобів промисловості України у фактичних цінах*

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Основні засоби на кінець року, млрд грн:									
за повною вартістю	285,3	311,1	339,3	362,6	420,1	456,7	525,2	660,4	760,2
за залишковою вартістю	146,0	149,6	154,5	158,2	175,0	192,2	217,7	270,6	319,2
Введено в дію нових засобів, млрд грн	9,363	10,79	12,1	14,0	23,5	22,7	29,1	39,7	49,2
Ліквідовано основних засобів, млрд грн	3 299	3 356	3,04	3,37	3,2	7,6	3,6	4,7	6,1
Сума нарахованого зносу (амортизація), млрд грн	10,0	11,2	12,1	13,0	14,5	17,1	19,8	26,7	31,0
Норма амортизації, %	3,5	3,6	3,6	3,7	3,6	3,9	4,0	4,0	4,1
Амортизаційні відрахування у структурі витрат з реалізованої продукції, % від загальних витрат	5,8	5,9	5,9	5,1	3,7	3,6	3,6	3,6	3,4
Ступінь зносу, %	48,8	51,9	54,5	56,4	58,3	57,9	58,6	59,0	58,0
Індекси основних засобів за повною вартістю, % від попереднього року	101,5	102,5	102,6	103,0	104,5	102,5	104,8	105,6	...

*Джерело: Статистичний бюлетень Держкомстату України. «Основні засоби України» за відповідні роки.

Протягом 2000-2008 рр. у вартості основних засобів суттєво зменшилася питома вага добувної промисловості (з 19,5 % – 2000 р. до 14,4 % – 2008 р.), машинобудування (з 17,7 до 13,4 %), а зросла – хімічної і нафтохімічної (з 7,3 до 10,3 %), виробництва харчових продуктів (з 8,3 до 9,6 %), виробництва та розподілення електроенергії, газу та води (з 22,3 до 27,8 %), а також металургії та виробництва готових металевих виробів (з 12,6-13,8 %), (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Структура основних засобів промисловості за видами діяльності (за повною вартістю), %*

Галузь (вид економічної діяльності)	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Промисловість	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Добувна промисловість	19,5	18,4	18,5	17,8	17,5	16,7	14,4	14,4
добування паливно-енергетичних корисних копалин	13,4	12,1	11,8	11,7	11,7	12,0	9,8	9,8
добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	6,1	6,3	6,7	6,1	5,8	4,7	4,6	4,6
Переробна промисловість	58,2	53,5	52,9	53,4	53,8	56,2	55,5	57,8
у тому числі:								
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	8,3	7,6	7,6	10,3	9,5	9,6	9,4	9,6
легка промисловість	2,2	1,7	1,4	1,2	1,1	1,0	0,9	0,8
оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	0,7	0,7	0,6	0,6	0,7	0,8	0,7	0,7
целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	1,4	1,3	1,4	1,7	1,7	1,7	1,7	1,8
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	2,3	2,7	2,5	2,5	2,5	2,8	2,5	2,4
хімічна та нафтохімічна промисловість	7,3	8,9	8,9	8,3	8,1	9,6	9,6	10,3

Закінчення таблиці 2.2

виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	4,3	3,5	3,4	3,1	3,0	3,6	3,5	4,3
металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	12,6	11,5	11,0	12,5	13,3	13,1	12,4	13,8
машинобудування	17,7	14,8	15,1	12,3	13,1	13,2	13,9	13,4
інше виробництво (меблів, оброблення металевого та неметалевого брухту)	1,3	0,9	0,9	0,8	0,7	0,8	0,7	0,7
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	22,3	28,1	28,6	28,8	28,7	27,1	30,1	27,8

*Джерело: Розраховано за статистичним збірником «Основні засоби України» за відповідні роки.

У територіальній структурі основних засобів як за повною, так і залишковою вартістю, суттєвих змін не відбулося. При цьому майже одна третина у вартості основних засобів промисловості зосереджено в Донецькій, Луганській та Дніпропетровській областях. Зросла частка Полтавської, Рівненської, Харківської областей та м. Києва, а зменшилася – АР Крим, Житомирської, Кіровоградської, Луганської, Львівської, Херсонської областей як за повною, так і залишковою вартістю (дод. В, Д).

У структурі основних засобів промисловості за класифікаційними групами бухгалтерського обліку понад 60 % за вартістю займають будинки, споруди та передавальні пристрої, 18,3 % – машини та обладнання, 16,7 % – транспортні засоби, 1,1 % – інструмент, прилади, інвентар. Протягом 2001-2008 рр. наведені показники суттєво змінювалися (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Структура основних засобів промисловості України за класифікаційними групами бухгалтерського обліку, % від підсумку*

Показник	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі								
земельні ділянки	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,4	0,7	1,7
Капітальні витрати на поліпшення земель	0,4	0,1	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0
Будинки, споруди та передавальні пристрої	60,5	58,2	55,8	53,6	51,6	50,9	47,0	60,2
Машини та обладнання	32,3	35,1	37,2	39,3	40,9	41,7	44,5	18,3
Транспортні засоби	2,9	3,1	3,4	3,4	3,5	3,6	4,3	16,7
Інструменти, прилади, інвентар (меблі)	1,3	1,4	1,5	1,5	1,6	1,5	1,7	1,1
Інші основні засоби	2,0	1,3	1,2	1,1	1,0	0,9	0,8	0,9
Малоцінні необоротні матеріальні активи	0,4	0,5	0,6	0,6	0,7	0,7	0,7	0,5
Природні ресурси	–	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0
Інші необоротні матеріальні активи	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,4

*Джерело: Статистичний бюлетень Держкомстату України. «Основні засоби України» за відповідні роки.

Загальним показником стану основних засобів є ступінь їх зносу, або коефіцієнт зношеності. Аналіз свідчить, що у промисловості загалом та окремих галузях (видах діяльності) зокрема зберігається стійка тенденція зростання ступеня зносу основних засобів. У цілому у промисловості цей показник 2008 р. становив 58,0 % порівняно з 48,8 % – 2000 р. Винятком є виробництво деревини та виробів з деревини, легка промисловість та інше виробництво, де ступінь зносу ОЗ найменший і має тенденцію до зниження.

Найбільший ступінь зносу – понад 60 % спостерігається у металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів (61,9 %), хімічній і нафтохімічній промисловості (68,3 %), виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води (62,0 %). Високим цей показник залишається в машинобудуванні, який 2008 р. дорівнював 65,8 %, у тому числі у виробництві транспортних засобів та устаткування – 77,5 % (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Ступінь зносу основних засобів промисловості за видами діяльності, %*

Галузь (вид економічної діяльності)	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Промисловість, усього	48,8	51,9	54,5	56,4	58,3	57,9	58,6	59,0	58,0
Добувна промисловість	41,8	44,4	45,5	49,1	49,6	49,6	49,9	49,8	52,9
добування паливно-енергетичних корисних копалин	35,5	35,5	36,5	39,6	40,2	41,3	44,7	44,2	50,0
добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	55,7	61,2	62,8	65,8	67,6	66,5	63,2	61,8	59,1
Переробна промисловість	52,0	55,1	55,4	55,8	59,3	59,2	60,0	59,7	57,3
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	41,7	40,5	40,7	39,8	55,6	49,7	48,4	46,3	44,9
легка промисловість	51,3	50,0	50,8	49,8	48,6	46,8	45,7	45,4	44,2
оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	42,4	39,2	40,0	38,0	35,4	34,2	31,4	35,8	35,9
целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	43,1	55,1	41,3	40,8	45,4	45,7	44,6	43,9	44,8
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	52,9	53,3	52,4	48,2	48,2	49,7	48,9	46,7	37,4
хімічна та нафтохімічна промисловість	50,4	63,4	62,9	62,0	64,1	63,1	69,5	70,9	68,3
виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	52,5	53,7	55,0	57,3	55,1	52,8	53,8	49,3	43,8
металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	56,5	58,5	60,0	60,3	68,8	69,7	67,5	62,5	61,9
машинобудування	55,3	57,1	58,1	61,3	57,9	61,5	63,7	68,4	65,8
інше виробництво (меблів, оброблення металевих та неметалевого брухту)	51,1	50,8	50,8	47,0	43,0	41,8	43,7	42,0	38,3
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	46,6	50,5	58,7	62,0	62,0	60,6	60,9	62,2	62,0

*Джерело: Статистичний збірник «Промисловість України у 2001-2007 роках» / Держкомстат України. – К., 2008. – С. 70.

Найбільш високий ступінь зносу основних засобів промисловості спостерігається в Чернігівській (72,0 %), Черкаській (73,0 %), Харківській (65,7 %), Полтавській (64,2 %), Вінницькій (71,4 %) та Дніпропетровській (66,9 %) областях.

На 93,6 % зношено основні засоби хімічної та нафтохімічної промисловості у Харківській, на 93,7 % – Чернігівській, на 88,7 % – Черкаській та 93,5 % – Вінницькій областях. У машинобудуванні Полтавської області знос основних засобів досяг 81,0 %, в Одеській та Миколаївській – перевищив 70 %. У виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води основні засоби зношені на 82,9 % в Івано-Франківській, на 79 % – у Херсонській, майже на 75 % – у Вінницькій та Сумській областях. Таким чином, зношеність виробничих основних засобів досягає критичного рівня та їх докорінного оновлення одночасно потребують практично всі види промислової діяльності у різних регіонах країни (додаток Е).

Крім того, у середньому по промисловості у вартості основних засобів 11,9 % становлять ті, на які повністю нараховано амортизацію, у тому числі у виробництві машин та устаткування, виробництві електричного, електронного та оптичного устаткування – 25,3 %, добувній промисловості – 15,2 % тощо.

За цей період відбулося значне вибуття з виробничого процесу виробництв з унікальними технологіями, які були орієнтовані на задоволення потреб військово-промислового комплексу, вилучено і ліквідовано велику кількість високопродуктивного обладнання, яке свого часу було гордістю вітчизняної промисловості, а потім більшість цього обладнання перепродано посередниками для роботи за кордоном. Частина виробничих основних засобів (в окремих галузях 12-14 %) тривалий час перебуває на консервації або не використовується, відновлення їх працездатності – суттєва технічна проблема, яка з часом усе більше ускладнюється.

Аналіз процесів відтворення основних засобів у промисловості свідчить, що коефіцієнт оновлення 2000-2008 рр. мав тенденцію хоча незначного, але зростання: з 3,3 % – 2000 р. до 6,0-6,5 % – 2006-2008 рр. Найбільші коефіцієнти оновлення основних засобів, що перевищують середній по промисловості, зафіксовані в добувній промисловості (9,0 %), виробництві харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (12,2 %), деревообробній (10,9 %) та целюлозно-паперовій промисловості (8,1 %), виробництві іншої неметалевої мінеральної продукції (16,4 %). Водночас майже незмінним залишався коефіцієнт оновлення ОЗ у хімічній промисловості (3,0-4,0 %), дуже низьким – у виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води (1,8-2,7 %) та машинобудуванні (1,7-4,5 %), (табл. 2.5).

При цьому коефіцієнт ліквідації основних засобів у промисловості майже не змінився і залишався дуже низьким – 1,2-1,1 % у 2000-2001 рр., а у 2002-2004 та 2006-2008 рр. навіть меншим як 1 % (0,9-0,7 %). Виняток становив 2005 р., коли коефіцієнт ліквідації досяг 1,7 %. Найнижчим цей показник був в електроенергетиці – 0,5-0,4 %. Менше ніж 1 % коефіцієнт ліквідації ОЗ становив у целюлозно-паперовій промисловості, виробництві коксу, продуктів нафтоперероблення та до 2008 р. у хімічній і нафтохімічній промисловості (див. табл. 2.5). За умови збереження темпів ліквідації застарілих і фізично зношених виробничих основних засобів, що склалися у період 2000-2008 рр., вітчизняній промисловості буде потрібно щонайменше 50 років для заміни нині діючого парку машин і обладнання. Загальні коефіцієнти надходження основних засобів у промисловості (7,3 % – 2001 р., 9,6 % – 2007 р. та 11,2 % – 2008 р.) були вищими і мали тенденцію до зростання, але в основному за рахунок активізації перетоків капіталу, а не оновлення виробничого потенціалу на новій технологічній основі.

Недостатні обсяги виведення із експлуатації та введення нових основних засобів призводять до нераціональної вікової структури устаткування. За оцінкою фахівців, у структурі технологічного обладнання близько 50 % становить обладнання віком 20 і більше років. На більшості вітчизняних підприємств оновлення активної частини виробничих ОЗ не проводилося впродовж останніх 10-17 років, а технології виробництва залишаються на рівні 60-70 років минулого століття і не відповідають сучасним вимогам. Технологічне відставання від розвинених країн в останні роки все більш посилюється. Очевидно, що на такому фізично і морально зношеному обладнанні неможливо забезпечити випуск конкурентоспроможної продукції, зниження витрат на виробництво за рахунок ресурсозбереження та підвищення продуктивності праці. Результатом використання застарілих основних засобів є також зростаюча небезпека технологічних катастроф, аварій і катастроф на промислових підприємствах, транспорті, шахтах, комунальному господарстві.

Відтворення основних засобів промисловості України за видами економічної діяльності*

Вид економічної діяльності	Коефіцієнт оновлення ОЗ (введення нових засобів)									Коефіцієнт ліквідації ОЗ						
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Всього	3,3	3,5	3,6	3,9	5,6	4,98	5,5	6,0	6,5	1,2	1,1	0,9	0,95	0,8	1,7	0,7
Промисловість	5,2	6,1	5,2	5,3	8,4	7,6	7,2	7,3	9,0	2,2	1,9	1,3	1,9	1,3	1,4	1,1
Електроенергетичних підприємств	6,0	7,4	6,5	6,7	11,0	8,6	7,5	8,4	9,1	2,2	2,1	1,5	2,3	1,5	1,3	1,3
Добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	3,65	3,8	2,7	3,0	3,5	5,7	6,3	7,5	8,6	2,2	1,6	0,9	1,1	1,0	1,6	0,6
Промисловість (всього)	2,8	3,2	3,85	4,5	5,4	5,6	6,2	7,6	7,7	1,1	1,05	1,06	0,94	0,8	2,6	0,8
Виробництво нових продуктів, крім машин та обладнання	7,4	7,1	9,7	10,8	7,6	10,6	9,98	12,5	12,2	1,1	1,4	1,0	0,8	0,6	9,9	0,5
Виробництво машин та обладнання	2,6	2,6	2,7	3,4	4,1	4,9	5,4	7,4	5,8	0,9	1,1	1,6	1,55	1,5	1,2	0,9
Виробництво машин та обладнання з деревини	3,5	7,4	6,9	7,6	12,4	6,4	12,2	8,0	10,9	2,6	1,3	1,1	1,15	0,7	0,7	0,6
Виробництво машин та обладнання з чавуну, сталі та легированого сталі	5,1	9,0	13,55	8,0	8,3	8,6	9,8	10,0	8,1	0,7	0,7	1,14	0,6	0,4	0,9	0,6
Виробництво машин та обладнання з алюмінію, продуктів чавуну, сталі та легированого сталі	1,2	3,2	3,75	4,1	7,3	6,2	6,2	10,5	5,6	0,5	0,55	0,4	0,6	0,6	0,6	0,4
Виробництво машин та обладнання з чавуну, сталі та легированого сталі, крім металургійної	2,5	2,4	2,95	3,0	4,5	4,2	4,1	3,6	4,0	1,16	0,6	0,6	0,8	0,7	0,8	0,6
Виробництво машин та обладнання з металургійної	2,5	2,9	3,1	4,5	7,5	7,5	10,0	13,3	16,4	1,7	1,8	1,8	0,7	0,9	1,1	0,9
Виробництво машин та обладнання з металургійної, крім сталі та легированого сталі	2,1	2,8	2,35	3,6	3,5	4,1	6,1	7,6	7,6	0,9	0,95	1,3	1,1	0,8	1,1	0,9
Виробництво машин та обладнання з металургійної, крім сталі та легированого сталі, крім металургійної	1,35	1,7	1,8	2,3	4,3	3,1	3,3	3,7	4,5	1,13	1,1	1,05	1,96	1,1	0,9	1,2
Виробництво машин та обладнання з металургійної, крім сталі та легированого сталі, крім металургійної, крім металургійної	2,7	4,4	5,3	5,95	8,2	8,9	9,8	11,1	15,0	1,0	1,1	1,3	1,7	1,45	0,8	1,4
Виробництво машин та обладнання з металургійної, крім сталі та легированого сталі, крім металургійної, крім металургійної, крім металургійної	2,8	1,9	2,0	1,8	4,26	2,2	3,1	2,1	2,7	0,5	0,6	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3

* Складено за даними Статистичного бюлетеня Держкомстату України «Основні засоби України» за відповідні роки.

За даними відомчої статистичної звітності «Звіт про стан умов та безпеки праці за 2007 рік» (форма № 1 – УБ, затверджена наказом Держнаглядохоронпраці України від 31.03.1994 р. № 27), яка надійшла до Міністерства промислової політики 31.01.08 р., від 230 промислових підприємств, що входять до сфери діяльності Мінпромполітики України, загальна кількість їх будівель і споруд нараховує всього 43 545 одиниць. З них не пройшли капітального ремонту відповідно до нормативних актів – 1 893; технічний стан не відповідає будівельним нормам і правилам – 747; перебувають в аварійному стані – 160.

До того ж роботи з дотримання безпечного стану конструкцій, споруд, обладнання та інженерних мереж, а також періодичні огляди та паспортизацію будівельних конструкцій і споруд із складанням відповідних актів технічного стану підприємства організовують за власні кошти. Усі кошти на гарантування безпечного стану конструкцій, споруд, обладнання та інженерних мереж закладені в загальні кошториси на проведення поточних та капітальних ремонтів на кожному підприємстві окремо. Узагальнені дані про обсяги коштів, спрямованих 2001–2008 рр. тільки на досягнення безпечного стану конструкцій, споруд, обладнання та інженерних мереж, на більшості підприємств відсутні. Відповідних цільових програм у Мінпромполітики також немає.

У територіальному розрізі переважна частина (майже 65 %) вартості введених у дію нових основних засобів припадає на індустріальні регіони: Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську, Полтавську, Харківську області та м. Київ, а ліквідованих основних засобів (74,3 %) – на ті ж індустріальні регіони та Київську область (дод. Ж, З).

Недостатній рівень оновлення ОЗ спричинює низку економічних проблем: знижується частка витрат на відновлення, збільшується частка накопичення основних засобів та витрат на їх підтримку. Однією з форм відтворення ОЗ є часткове відшкодування – ремонт. В умовах недостатніх капітальних вкладень підвищується їх значення як засобу покращення й відновлення основних фондів.

Амортизаційні відрахування на ОЗ (норма амортизації) у другій половині 90-х років мали тенденцію до зростання як у вартості основних засобів, так і витрат на виробництво промислової продукції, але все ж залишалися значно нижчими, ніж 1990 р. У 1999 р. амортизаційні відрахування до вартості ОЗ становили 3,2 % (1990 р. – 5,0 %), а у витратах на виробництво промислової продукції – 7,6 % (1990 р. – 10,9 %). У 2000-2008 рр. амортизаційні відрахування відносно вартості основних засобів залишаються майже незмінними на рівні 3,5-4,0 %; частка амортизаційних відрахувань у витратах з реалізованої продукції 2000-2002 рр. – на рівні 5,9 %, 2003-2004 рр. спостерігалася до зниження (з 5,1 до 3,7 %), а 2005-2008 рр. – стабілізувалася на рівні 3,6-3,4 % (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Амортизаційні відрахування у структурі витрат з реалізованої продукції за видами промислової діяльності, відсотків від загальних витрат*

Вид діяльності	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Промисловість, усього	5,8	5,9	5,9	5,1	3,7	3,6	3,6	3,6	3,4
Добувна промисловість	8,4	9,5	11,9	12,6	10,3	8,6	8,8	8,4	7,4
добування паливно-енергетичних корисних копалин	8,3	10,1	12,8	14,9	12,4	10,5	10,3	10,1	8,6
добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	8,8	8,3	9,8	8,2	6,7	5,7	6,3	5,6	5,4
Переробна промисловість	4,7	4,6	4,3	3,5	2,8	2,8	3,0	3,0	2,9
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	3,5	3,7	3,6	3,3	3,3	3,2	3,4	3,4	3,4

Закінчення таблиці 2.6

легка промисловість	6,4	5,8	4,9	4,8	4,0	4,3	4,0	3,9	3,4
оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	6,2	5,3	5,1	4,8	4,5	5,1	6,9	5,7	5,9
целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	5,2	4,6	4,9	5,0	4,5	4,6	4,6	4,5	4,2
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	4,5	3,0	2,5	1,7	1,1	1,1	1,2	1,8	1,7
хімічна та нафтохімічна промисловість	6,5	6,0	5,8	4,8	4,2	4,3	4,1	4,0	4,0
виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	6,4	6,5	6,2	5,3	4,8	4,7	4,2	4,2	4,6
металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	3,8	4,4	3,9	3,0	2,1	2,2	2,4	2,3	2,4
машинобудування	7,0	6,4	5,7	4,2	2,9	3,0	3,3	2,8	2,4
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	8,6	9,6	10,8	10,1	4,5	4,6	3,6	4,2	3,6

*Джерело: за даними статистичних щорічників України Держкомстату України за вказані роки.

Головною причиною недоліків у відтворенні виробничих основних засобів у 90-ті роки стала кризова ситуація в Україні. Згорання ролі держави у мобілізації фінансових інвестиційних ресурсів, надання повної самостійності підприємствам та покладання на дію ринкових механізмів в умовах інфляції й кризи виробництва призвели до інвестиційної кризи, катастрофічного скорочення джерел фінансування капітальних вкладень – і державних, і коштів підприємств.

Інвестиції в основний капітал промисловості почали зростати з 1999 р. і за 9 років (2000-2008 рр.) збільшилися у 3,3 рази при їх загальному підвищенні в основний капітал по економіці у 3,9 рази. Проте високі темпи залучення інвестицій були характерними не для всіх галузей (видів діяльності) промисловості. Найбільш високими темпами зростали інвестиції в оброблення деревини та виробництво виробів з неї (майже у 8 разів), виробництво іншої неметалевої продукції (у 15,9 рази), целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність (у 4,6 рази). У 3,8 рази зросли інвестиції в хімічну і нафтохімічну промисловість та у 4,4 рази – у металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів.

Суттєво збільшилися інвестиції у виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (у 3,5 рази), машинобудування (у 3,6 рази), особливо у виробництво транспортних засобів та устаткування (у 4,4 рази). Найнижчими темпами зростали обсяги інвестицій у легку – на 54,0 %, добувну промисловість – на 54,2 та розподілення електроенергії, газу та води – 66,6 % (табл. 2.7).

З поживленням економічної активності у структурі інвестицій в основний капітал промисловості з'явилась позитивна тенденція до збільшення частки переробної промисловості з 50,1 % у 2000 р. до 63,9 % у 2008 р. При цьому частка машинобудування зросла з 7,0 до 8,1 %, хімічної і нафтохімічної промисловості – з 4,6 до 6,7 %, але це підвищення було нестійким. У 2008 р. понад 76 % усіх інвестицій припадало на п'ять видів діяльності: добувну промисловість (21,9 %), виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів (17,1 %), металургійне виробництво (13,7 %), виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції (9,2 %), виробництво та розподілення електроенергії, газу та води (14,2 %). Дуже низькою залишилася частка інвестицій у легку промисловість (0,6 %) і вкрай недостатньою у машинобудування (8,1 %), від розвитку якого залежить оновлення потенціалу всіх галузей промисловості.

Таблиця 2.7

**Індекси інвестицій в основний капітал за видами промислової діяльності,
відсотків від попереднього року***

Галузь (вид діяльності)	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2007 до 2000
Промисловість, усього	113,3	106,0	124,6	124,9	104,1	115,3	127,0	94,7	284,9
Добувна промисловість	107,1	87,4	111,8	120,9	104,0	93,7	125,1	109,0	154,2
добування паливно-енергетичних корисних копалин	114,5	86,2	106,2	119,8	100,0	88,9	121,2	100,6	135,3
добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	81,3	92,9	137,1	124,8	117,0	107,7	134,6	127,1	219,1
Переробна промисловість	118,0	113,8	132,5	126,0	114,1	122,7	132,0	88,1	414,3
у тому числі: виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	110,6	134,8	128,5	107,9	109,6	119,5	127,5	90,4	345,1
легка промисловість	89,2	86,7	174,3	121,6	119,2	75,8	104,0	76,2	154,0
оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	160,0	156,3	115,2	161,7	141,1	113,8	106,8	68,6	798,9
целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	138,9	189,3	75,4	123,1	99,8	142,1	132,0	112,6	456,9
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	162,4	72,2	171,7	116,0	112,5	86,0	94,7	73,2	213,9
хімічна та нафтохімічна промисловість	128,5	112,1	101,4	171,2	121,1	101,8	124,4	112,5	383,5
виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	142,0	124,8	158,3	160,3	104,2	220,2	153,9	85,0	15 879,7
металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	105,1	91,6	141,7	143,3	141,3	111,8	143,6	73,5	443,4
машинобудування	109,1	106,1	154,7	120,4	86,2	149,6	130,3	94,1	362,2
у тому числі: виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	135,4	101,5	170,3	110,1	92,0	137,4	113,3	118,9	369,0
виробництво транспортних засобів та устаткування	87,0	105,2	189,8	123,3	80,1	169,4	156,4	84,4	454,5
інше виробництво (меблів, оброблення металевих та неметалевих брухту)	148,4	136,3	144,3	91,0	99,1	128,3	138,0	132,7	466,0
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	111,5	116,1	119,2	126,4	72,1	114,8	103,2	115,4	166,6

*Джерело: розраховано за даними Статистичного щорічника України за 2007 р. (с. 214) та 2008 р. (с. 214).

Нарощування темпів інвестування в основний капітал має відбуватись одночасно з удосконаленням структури та розширенням джерел фінансування інвестицій, у тому числі за рахунок банківського та іноземного інвестування, операцій на фондовому ринку тощо. Без вирішення цієї проблеми неможливо здійснити структурну перебудову промисловості та високотехнологічний прорив.

Аналіз свідчить, що до 2002 р. у промисловості амортизаційні відрахування перевищували за обсягом вартість введених нових засобів та інвестицій. Починаючи з 2002 р., тенденція змінюється: вартість введених нових засобів і обсяги інвестицій перевищують амортизаційні відрахування. У 2008 році амортизаційні відрахування

становили 31,0 млрд грн, інвестиції в основний капітал – 76,6 млрд грн, введено нових основних засобів на 49,2 млрд грн (табл. 2.8). Перевищення вартості введених нових основних засобів і обсягів інвестицій порівняно з обсягами амортизації повинні були позитивно впливати на ступінь зношеності основних засобів. Але фактично він, як значалося раніше, зростає як у промисловості в цілому, так і в окремих видах промислової діяльності. Цьому сприяють недоліки в ліквідації застарілих зношених основних засобів, а також необхідність залишати в експлуатації значну частину тих основних засобів, на які вже повністю нараховано амортизацію. Ефективність інвестицій зменшується також зростаючою часткою витрат на капітальні ремонти. У цілому в економіці їх обсяг підвищився за останні роки більше ніж удвічі, а частка в капітальних інвестиціях 2002 р. – до 8,7 %, 2004 р. – до 10,3, а 2006 р. – 10,7 %. Основу негативних явищ становить загальна неадаптація інвестицій в економіку країни, індекс фізичного обсягу яких 2000 р. дорівнював лише 25,2 % від 1990 до 2008 р. – 85,4 %, а також зниження частки інвестицій у промисловість від загального їх обсягу в економіку країни з 41,9 % (2001 р.) до 32,9 % (2008 р.). При цьому частка машинобудування в загальному обсязі інвестицій протягом 2001-2008 рр. залишається майже незмінною і дуже низько – 2,9-2,7 % [6, с. 209–213].

Таблиця 2.8

Основні засоби та інвестиції в основний капітал промисловості України*

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Коефіцієнт вибуття ОЗ, %	5,6	9,1	3,9	4,9	5,5	4,1	3,1	3,3	3,4
у тому числі ліквідації	1,2	1,1	0,9	0,95	0,8	1,7	0,73	0,76	0,87
Коефіцієнт надходження ОЗ, %	7,0	7,3	6,0	7,0	9,2	7,9	9,5	9,6	11,2
у тому числі введення нових засобів	3,3	3,5	3,6	3,9	5,6	4,98	5,5	6,0	6,5
Введено нових засобів у фактичних цінах, млн грн	9 363,0	10 791,0	12 102,0	14 012,0	23 546,0	22 737,6	29 084,9	39 657,4	49 230,8
Амортизаційні відрахування у фактичних цінах, млн грн	10 003,0	11 204,0	12 072,0	12 966,0	14 462,0	17 108,3	19 779,5	26 693,7	31 028,6
Інвестиції в основний капітал у фактичних цінах, млн грн	10 689,0	13 651	15 112,0	19 726,0	28 191,0	35 031,0	44 804,0	64 341,0	76 618,0
Інвестиції в основний капітал проти вартості ОЗ на кінець року, %	3,8	4,4	4,5	5,4	6,7	7,7	8,5	9,7	10,1
Питома вага інвестицій в основний капітал за рахунок коштів державного бюджету, %	4,4	5,3	4,8	8,5	8,8	5,5	5,5	5,6	5,0
Інвестиції в основний капітал у порівнянних цінах 1996 року, млн грн	5 672,0	6 871,2	7 286,8	9 091,5	10 601,0	11 818,7	13 626,9	17 306,2	16 389,0
Співвідношення відрахованої амортизації та обсягів введених нових основних засобів, %	102,6	103,8	99,8	92,5	61,4	75,2	68,0	67,3	63,0

*Джерело: розраховано за даними Держкомстату України за відповідні роки.

Посилилися негативні тенденції у процесах інноваційного забезпечення відтворення основного капіталу в промисловості. Майже не відчувається вплив інновацій на технологічний розвиток галузі, про що свідчать такі показники, як скорочення інноваційної активності підприємств (з 18 % – 2000 р. до 14,2 % – 2008 р. та 13 % – 2008 р.), низька частка інноваційної продукції в загальному обсязі реалізованої продукції (2001 р. – 9,4 %, 2008 р. – 5,9 %), а також збереження частки інвестицій на фінансування інноваційної діяльності в загальному обсязі інвестицій в основний капітал майже на одному рівні: у 2000 р. – 16,6 %, 2005 р. – 16,4 %, 2007 р. – 16,8 %.

У структурі витрат на інноваційну діяльність протягом 2001-2008 рр. переважну частину становили витрати на придбання машин і обладнання та інших основних засобів (63,2-63,9 %) і технічну підготовку виробництва (9,3-15,5 % у 2006 р.), що пов'язано з технічним переозброєнням виробництва і, по суті, спрямовано на відтворення існуючої технологічної бази. Збереження таких тенденцій призводить до консервації технічного відставання вітчизняного промислового виробництва. Незважаючи на чітку тенденцію зростання обсягів фінансування інноваційної діяльності промислових підприємств, у структурі джерел фінансування основна частка припадає на власні кошти підприємств (2001 і 2007 рр. – 73,7 – 83,9 %, 2008 р. – 60,6 %). Незначною залишається частка коштів державного бюджету (від 2,8 % – 2001 р. до 0,5 – 2005 р. та 2,8 % – 2008 р.) та вітчизняних інвесторів (відповідно 1,8; 0,2 %; 1,4 %).

Сьогодні в Україні немає передумов для створення ефективного механізму інвестиційного забезпечення основних засобів на інноваційній основі. Оскільки кошти іноземних інвесторів та кредити банків, позик, фондові операції тощо залишаються недостатніми і неефективними для фінансування проектів оновлення матеріально-технічної бази підприємств, головним напрямом державної інвестиційної політики повинно бути вдосконалення механізму самофінансування проектів оновлення основних засобів, відпрацювання механізму їх амортизації, адекватного вимогам сьогодення [25, с. 43–51].

Однією з головних причин погіршення стану відтворення основних засобів у всіх галузях промисловості України стала відсутність у країні активної виваженої амортизаційної політики, адаптованої до кризових явищ в економіці. У ринковому середовищі важливою умовою функціонування підприємства є здійснення господарської та інвестиційної діяльності за рахунок головним чином власних фінансових ресурсів. Серед джерел самофінансування підприємств провідне місце посідають амортизаційні відрахування, саме вони можуть бути базою їх фінансової самостійності у відтворенні основних засобів. На початку 90-х років в Україні в умовах зростання цін на нові засоби праці та наявності недоліків в оцінці вартості діючих (переважно їх зниження у зв'язку з несвоєчасною і частковою індексацією) амортизація суттєво знецінилася. Тобто штучно знижувалися поточні витрати на виробництво і неможливо було нормалізувати процес відтворення. У другій половині 90-х років (з 1996 р.) зі зменшенням темпів інфляції та індексації амортизаційних відрахувань частка амортизації у витратах на виробництво промислової продукції почала зростати і становила 1999 р. 7,6 % порівняно з 3,4 % – 1996 р. та 10,9 % – 1990 р., а 2000-2008 рр. – знову впала до 5,9 і 3,4 %.

На процеси відтворення основних засобів негативно впливало і те, що підприємствам було надано право використання амортизаційних відрахувань на інші потреби. За відсутності належного контролю з боку держави за цільовим використанням амортизаційного фонду, він із джерела фінансування капітальних вкладень значною мірою перетворився на джерело поповнення обігових коштів. Крім того, зниження обсягу амортизації сприяло штучному завищенню прибутку і, відповідно, його надмірному оподаткуванню, що обмежило можливості використання прибутку як альтернативного внутрішнього джерела інвестиційних ресурсів підприємств.

Амортизаційна політика України регламентується Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств», який витримав кілька десятків змін, у тому числі і щодо амортизації. Норми амортизації встановлено у відсотках від балансової (залишкової) вартості, які розподілено на чотири групи основних фондів диференційовано від балансової вартості на початок розрахункового (звітного) періоду в розмірі (у розрахунку на податковий квартал) від 2 до 15 відсотків. Закон дозволяє використовувати інші норми, які не перевищують вказані. Прискорена амортизація обмежується. Таким чином, політику цього закону спрямовано на продовження термінів експлуатації

основних засобів і зростання ступеня їх старіння, одночасно обмежуючи можливість нагромадження амортизаційного фонду. Чим більший ступінь зносу і потреба в заміні основних засобів, тим менші сума амортизаційних відрахувань і можливість їх оновлення. На нашу думку, доцільно всі питання амортизаційної політики виділити в окремий закон про амортизацію, який повинен передбачати:

- розподіл основних засобів за п'ятьма функціональними групами: будівлі та споруди; передавальні пристрої; машини, устаткування, обладнання; транспортні засоби, інструменти, інвентар, конторське обладнання; інші. У складі третьої групи доцільно виділити підгрупи: силові машини та обладнання, робочі (технологічні) машини та обладнання, вимірювальні й регулюючі прилади, пристрої, засоби автоматизації і лабораторне устаткування;

- установлення диференційованих за групами і підгрупами норм зносу та амортизації окремих видів машин залежно від походження, основного галузевого призначення, фактичної галузевої належності і особливостей експлуатації;

- обчислення норм амортизації до повної вартості об'єктів (елементів) основних фондів (балансова вартість плюс знос);

- визначення видів машин, устаткування, обладнання, до яких можна застосовувати норми (схеми) прискореної амортизації;

- право підприємства на застосування на свій вибір норм амортизації, які визначені для повної і залишкової вартості та схем амортизації – звичайної, прискореної або комбінованої;

- періодичне, за визначенням уряду (один раз на три або п'ять років), списання об'єктів із залишковою вартістю, експлуатація яких виявляється технічно або економічно недоцільною, або які не можуть бути реалізованими;

- організацію ринку техніки, що була в користуванні, та невикористаних запасів;

- заборону використання амортизаційних відрахувань на інші потреби, крім фінансування капітальних вкладень, придбання об'єктів основних виробничих засобів або частки основних засобів інших підприємств, а також заборону вилучення амортизаційних відрахувань [26, с. 30–31].

Слід також посилити роль прибутку як джерела фінансування інвестицій у відтворення основних засобів шляхом реформування системи оподаткування результатів господарської діяльності підприємств.

Для забезпечення стабільної динаміки розвитку промислово-виробничого потенціалу країни та перетворення його на дієвий чинник підвищення її конкурентоспроможності необхідно:

- технологічне переозброєння та модернізація промисловості на основі новітніх досягнень науково-технічного прогресу;

- удосконалення галузевої структури промисловості за рахунок збільшення частки високотехнологічних виробництв;

- подолання ресурсовитратного характеру промислового виробництва на основі впровадження зберігаючих технологій;

- розвиток нових форм організації виробництва на регіональному, міжрегіональному і транснаціональному рівнях (кластерів, промислових індустріальних парків, науково-виробничих центрів, технопарків, технополісів тощо), у галузевій структурі яких значне місце повинні займати високотехнологічні виробництва та пов'язані з ними інфраструктурні й управлінські види діяльності;

- практичне втілення комплексу прямих та непрямих форм і методів стимулювання інноваційної діяльності у промисловості (державного інвестування, пільгового кредитування, державного замовлення на проведення досліджень, пільгового оподаткування, прискореного списання амортизації тощо);

- розширення та модернізація мережі об'єктів виробничої інфраструктури (транспортних, енерго- та електрозабезпечення, логістичних тощо);
- створення сприятливих умов для формування великими вітчизняними промисловими підприємствами транснаціональних корпорацій, створення спільних з іноземними підприємств з виробництва продукції найвищих технологічних укладів;
- проведення зваженої протекціоністської політики щодо адаптації вітчизняних промислових виробників до конкуренції на світових ринках з урахуванням, Водночас, вимог СОТ;
- більш широке залучення потенціалу підприємств оборонно-промислового комплексу до випуску цивільної продукції, у тому числі інноваційної, розповсюдження технологій подвійного призначення;
- використання надлишкових потужностей підприємств оборонно-промислового комплексу для створення нових робочих місць у цивільному секторі промисловості.

Забезпечення стабільної динаміки розвитку промислового виробництва як в Україні, так і в регіонах, неможливо без здійснення організаційних новацій, тобто розробки і застосування більш ефективних форм організації, спеціалізації, кооперування, концентрації, диверсифікації виробництва, методів організації праці. Оскільки сьогодні організаційна недосконалість господарських утворень відбувається врозріз із завданнями забезпечення зростання на інноваційній основі. Орієнтація на забезпечення довгострокової стабільної динаміки розвитку в умовах поширення глобалізаційних процесів передбачає формування новітніх підходів до вдосконалення організаційних структур – визначення перспективних типів підприємств відповідно до розвитку науково-технічного прогресу, структурну трансформацію підприємства (виду діяльності), зміну його функцій, асортименту виробленої продукції тощо.

Важливою умовою досягнення стабільної динаміки розвитку виробничого потенціалу промисловості є співпраця державних органів, відповідальних за розробку та втілення промислової політики, науково-дослідних установ економічного профілю та суб'єктів промисловості – від приватних підприємців і малих підприємств до національних і транснаціональних корпорацій. Формами такої співпраці є узгодження пріоритетів і механізмів державного регулювання промислової діяльності, їх наукова оцінка та обґрунтування, спільна розробка документів стратегічного й тактичного характеру щодо формування загальних умов розвитку промислового комплексу, погодження конкретних заходів щодо підтримки окремих галузей, видів діяльності, виробництв. Отже, забезпечення ефективного використання і нарощування виробничого промислового комплексу має стати одним із головних пріоритетів державної промислової політики.